

Литература

1. **Георгий Михайлович.** Монеты царствований Императрицы Екатерины I и Императора Петра II. – СПб., 1904. – С. 67–69; **Биткин В.В.** Сводный каталог монет России. Часть I (1699 – 1740) – К., 2003. – С. 418, 420–425.
2. Полное собрание законов Российской Империи сь 1649 г. [в 46 т.] – Т. VII. – СПб., 1830. – № 5003. – С. 730; Полное собрание законов Российской Империи сь 1649 г. [в 46 т.] – Т. VII. – СПб., 1830. – № 5088. – С. 802.
3. **Мельникова А.С.** Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. – М., 1998. – С. 208; **Клецинов В. Н., Гришин И. В.** Каталог русских средневековых монет (времен правления царей Алексея Михайловича, Федора, Ивана и Петра Алексеевичей (1645–1696 гг.)). – М., 2007. – С. 5.
4. **Мельникова А.С.** Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. – М., 1998. – С. 228, 229; **Клецинов В.Н., Гришин И.В.** Каталог русских средневековых монет (времен правления царей Алексея Михайловича, Федора, Ивана и Петра Алексеевичей (1645–1696 гг.)). – М., 2007. – С. 116.
5. **Мельникова А.С.** Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. – М., 1998. – С. 229; **Клецинов В.Н., Гришин И.В.** Каталог русских средневековых монет (времен правления царей Алексея Михайловича, Федора, Ивана и Петра Алексеевичей (1645–1696 гг.)). – М., 2007. – С. 131.
6. **Клецинов В. Н., Гришин И. В.** Каталог русских средневековых монет (времени единоличного правления царя Петра Алексеевича (1696–1717 гг.)). – М., 2005. – С. 6.
7. **Котляр М.Ф.** Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1971. – № 4. – С. 66–69.
8. **Шаталін І., Денисенко Ю., Пядышев Д.** Орты Сигизмунда III Вазы. – Минск, 2011 (в таблиці – ШДП).
9. **Клецинов В. Н., Гришин И. В.** Каталог русских средневековых монет (времен правления царей Алексея Михайловича, Федора, Ивана и Петра Алексеевичей (1645–1696 гг.)). – М., 2007 (в таблиці – КГ).
10. **Биткин В.В.** Сводный каталог монет России. – Ч. I (1699–1740) – К., 2003 (в таблиці – Биткин).
11. **Коріcki Е.** Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych. – Warszawa, 1995 (в таблиці – Коріcki).

Ольга Брель (Чигирин),
старший науковий співробітник відділу «Музей Б. Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Н. Левченко (Чигирин),
екскурсовод Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Елементи поясного спорядження козака XVII–XVIII ст. зі збірки музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво підносилося до рівня кращих європейських армій. Особливо відзначалася військовою майстерністю піхота, яка була головним видом козацького війська і вважалася найдосконалішою в Європі. Сміливість, раптовість, уміння використати місцевість приносили успіх українським козакам. Відповідно до завдань

козацького війська обирались оптимальні напрями озброєння та спорядження козаків. Таким напрямом стала вогнепальна зброя (мушкет, гармата) та відповідні засоби і способи її застосування та забезпечення [1].

Знахідки вогнепальної козацької зброї на місці Берестецької битви та висновки І. Свешнікова, який дослідив її, свідчать, що українська піхота в середині XVII ст. була вже озброєна найсучаснішими мушкетами з ударним кремінним замком, хоч були ще також і мушкети з колісним замком. Знахідки зброї свідчать, що в бою нарівні з мушкетом використовувалася мисливська рушниця-аркебуза [2].

Залежно від наявності зброї кожен козак мав відповідне спорядження. Крім ладівниці, на поясі українського піхотинця під час бою були: порохівниця із запасом пороху для набоїв, натруска (мала порохівниця) з дрібним запалювальним порохом, торбинка з кулелійкою та кулями, шомпол та крейцер [3]. Від ложки до універсального ножа – усе необхідне було приторочено до пояса справного козака. Кожним предметом можна було скористатися будь-якої миті [4].

Підперезувалися козаки поясами. Про вживання козаками поясів з тканини свідчать численні окремо знайдені поясні пряжки. Шкіряні козацькі пояси, очевидно, були частиною військового обладунку: козак носив на них велику кількість речей – шаблю, ніж, ложку, порохівницю, натруску, один або два гаманці [5].

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан описує спорядження, яке він «бачив на п. Дечинському, ротмістрі однієї козацької хоругви»: «сабля, надетая поверх кольчуги, шлем, состоящий из железного шишака с такой же тканью, как на кольчуге, покрывающий обе стороны головы, затылок и плечи, карабин, или, если его не оказывается, лук и колчан. У пояса привешены: шило, огниво, нож, шесть серебряных ложек, сложенных одна на другую и заключенных в футляр из красного сафьяна. За поясом – пистолет, парадный платок, мешок из мягкой кожи, который складывается и расправляется; с его помощью можно зачерпывать воду для питья во время похода; он вмещает в себя добрую кварту. С ним же шабелтас (большая плоская сумка из красного сукна, в которой хранятся письма, бумаги, гребни и даже деньги), нагайка, два – три пучка шелковых шнурков толщиной в полмизинца, предназначенных для связывания пленников, если удастся их захватить. Все это висит у пояса со стороны противоположной сабле, и, кроме того, рог для подчистки рта у лошадей. Кроме того, сзади седла привязано деревянное ведро вместимостью в полведра, чтобы поить из него лошадей, и трое ременных пут для тренования лошадей, когда их отпускают погнаться. Далее, если он не берет мешка, то вместо него карабин на перевязи. Лядунка с патронами для карабина и пистолетов, ключ для карабина и пороховицу» [6].

Папський нунцій Юганн Торрес у своїх повідомленнях з Варшави у роки українсько-польської війни стверджував, що козак воює «стілки ж

мушкетом, скільки мотикою чи лопатою; їх він має на одному державу, вони завжди прив'язані до пояса, ними він насипає землю і робить укріплення проти кінноти серед безконечних рівнин свого краю» [7].

Деяку інформацію про поясне спорядження козака можна почерпнути і з народної картини «Козак Мамай». Поруч з козаком лежать речі, які свідчать, що господар – військова людина. Це шабля, лук, сагайдак зі стрілами, пістоль, мушкет, ріг-порохівниця, чаша, баклага або глек специфічної форми з водою або узваром, торбинка. Розглядаючи одяг, зброю, речі, можна припустити, що належав Мамай до козацької верхівки. Хоча в умовах воєнного життя навіть найбідніші представники козацтва на деякий час могли стати власниками найрозкішніших предметів побуту шляхти. Тому можна вважати, що на картинах відображені типові обставини, в яких знаходилось тодішнє козацтво, а зображення головного героя – узагальнений образ козака-запорожця.

У музеї Б. Хмельницького зберігаються деякі речі, що належали до поясного спорядження козака XVII ст. Серед них ножі (в тому числі окремі леза та накладки на руків'я ножів), оселки, виделки, порохівниці, кулелійки. Особливої уваги заслуговують речі, які було виявлено в результаті археологічних розкопок на території Чигиринщини.

До найбільш розповсюджених козацьких речей належать ножі. Можливо, кожен козак мав два-чотири ножі, з яких один або два носив на поясі у шкіряному футлярі, інші – у сумках, підвішених до пояса. Ножі різні за розмірами і за типом руків'я, і, мабуть, вживалися для різних потреб, включаючи навіть гоління бороди чи голови [8].

У ніжів, які були знайдені під час археологічних розкопок на Чигиринщині, руків'я, в основному, втрачене. Спинки ножів здебільшого прямі, хоча трапляються і ножі із ввігнутими спинками. Цікавими є два ножі суцільно металеві (фондові номери ЗС-829 КВ-11080 та ЗС-221 КВ-4588), які, можливо (за думкою І.Свешнікова), використовувалися як метальна зброя [9]. В експозиції музею Б. Хмельницького представлений також бойовий ніж (ЗС-813 КВ-10951), клинок якого має вигляд списа – видовжено-трикутний, овальний у перерізі. Знайдено ніж було під час археологічної розвідки у Холодному яру в комплексі речей козацького спорядження та вжитку – пластина свинцю, кільце вудил, люлька, пряжка до кінської упряжі. Упор ножа плаский із потовщеними, загнутими до клинка – краями. Основа руків'я чотиригранна у формі усіченої піраміди, яка звужується до плаского квадратного наверх. Накладки руків'я не збереглися. Продатовано ніж XVII – XVIII ст.

Найбільшу увагу відвідувачів приваблюють ножі, які були передані у подарунок та закуплені по субвенції. Варто згадати запоясний козацький ніж у піхвах (ЗС-852/1,2 КВ-11105/1,2), XVII–XVIII ст. Клинок кинджала виготовлений із дамаської сталі, плавно вигнутий, загострений з обох сторін. У нижній частині леза – ташування золотом: у вигляді півмісяця

та трипелюсткової квітки з одного боку, напис східного походження – з іншого. Руків'я ножа кістяне, прикрашене срібними накладками з чеканим рослинним орнаментом. Піхви складаються з двох вигнутих відповідно до вигину клинка дерев'яних пластин, окуття срібне, прикрашене рослинним, а в нижній частині лускатим чеканим орнаментом. З однієї сторони піхви прикрашені трьома вставками з бірюзи небесно-блакитного кольору.

Цікавим є і бойовий захалявний ніж XVII–XVIII ст. (ЗС-787 КВ-10659), виготовлений із дамаської сталі, з рівною спинкою та дугоподібним лезом. Біля руків'я лезо прикрашене срібною накладкою з рослинним орнаментом. Руків'я складається з двох нефритових накладок, скріплених срібними заклепами у вигляді квітів. У місцях з'єднання нефритових пластин з основою руків'я ножа – срібна накладка з геометричним орнаментом.

Розрізняють побутові і бойові ножі, якими користувалися у козацькому війську. Однак простий козак якщо і мав ніж, то універсальний: і до бою, і до роботи, і до столу [10].

У похідному житті козаки часто користувалися однозубою виделкою-рожном. Така виделка представлена і в експозиції музею Б. Хмельницького (А-2997 КВ-4619). Являє собою загострений з однієї сторони стержень, на верхньому кінці якого петелька і кільце. Такі знаряддя були військовими похідними виделками і могли також служити для смаження на вогні шматків м'яса [11]. Виявлена дана виделка під час розкопок Чигиринської археологічної експедиції під керівництвом П.А. Горішнього у 1991 р. на території Замкової гори.

Як уже згадувалося, до поясного спорядження козака входила торба. У торбі козак носив усе, що могло стати у пригоді в поході або в бою. Такі торби були і у вояків інших тогочасних армій, що свідчить про універсальність і типовість спорядження козака [12]. Серед предметів у поясих торбах були зливки свинцю або свинцевий лом, що його рубали, плавили на вогні, й відливали з нього кулі за допомогою кулелійок [13]. Дві такі кулелійки представлені і в експозиції музею Б. Хмельницького. Одна з них (ЗС-857 КВ-11195), XVII–XVIII ст., є випадковою знахідкою (знайдена на березі Кременчуцького водосховища) і має вигляд латунної формочки, що складається з двох половинок. Стулки скруглено-конічні, на внутрішній частині кожної – напівкулясте заглиблення – негатив для відливання свинцевих куль діаметром 12 та 13 мм. Різні за діаметром негативи для відливання куль, та відсутність лійчастого виступу на одній із матриць говорять про те, що, ймовірно, стулки від різних кулелійок. Друга кулелійка (А-5177 КВ-10818), XVII ст., знайдена у 2004 р. в результаті археологічних робіт на території бастиону Дорошенка експедицією Чернігівського державного педагогічного університету на чолі з В.І.Полтавцем та Г.А.Мудрицьким. Кулелійка являє собою залізне знаряддя, подібне до кліщів на шарнірі з негативами куль у верхніх кінцях і ливарним отвором

напроти негативу з одного боку зняряддя. Негативи мають діаметр 7 – 8 мм. Згідно з універсалами Б. Хмельницького, кожен козак, вирушаючи в похід, повинен був мати при собі 5 фунтів (2 кг) пороху і 5 кіп (300 штук) куль – боеприпас, розрахований (з урахуванням скорострільності) на 2,5 години безперервного вогню [14]. Тому не є дивним те, що козаки самі виготовляли собі кулі, часто в бойових умовах.

Вогнепальна зброя не могла вживатися без пороху, що у козацькому війську був одним з найважливіших засобів війни [15]. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан пише, що козаки самі виготовляють селітру, з якої роблять досконалий порох [16]. Гранульований порох для ладування зброї козаки носили у порохівницях, а дрібно розтертий для підсіпки на полицю – у натрусках [17]. Як зазначалося, порохівниці і натруски входили до поясного спорядження козака. Порохівниці могли виготовлятися або з дерева, або з кістки чи рогу. В експозиції музею Б. Хмельницького представлено кілька порохівниць. Одна з них дерев'яна (ЗС-769 КВ-10544), датується XVIII ст., має гороподібну форму. Дерев'яні деталі корпусу стягнуті ззовні тонкою металевою пластиною. По боках, ближче до верху, – кільця для підвішування порохівниці до пояса. Зверху циліндрична шийка – гирло порохівниці. Дерев'яна пробка з'єднана з шийкою металевим ланцюжком [18].

З середини XVII ст. набувають популярності порохівниці з коров'ячої кістки та рогу. Мистецьке різьблення на порохівниці свідчить про дбайливість до спорядження та про статки власника [19]. У музейній колекції представлені кілька таких порохівниць. Дві з них виготовлені з гілки рогу у вигляді перевернутої літери «У», нижні торці закриті дерев'яними заглушками. На одній з них (ЗС-752 КВ-10207) справа збоку від верхнього торця – металічна петля для кріплення до поясу, з протилежної сторони – отвір. Поверхня однієї із сторін густо декорована безсистемним очковим орнаментом – невеликими кружками з крапкою посередині. У центрі порохівниці розетка – круг, заповнений стилізованим зображенням багатопелюсткової квітки. На іншій порохівниці (ЗС-825 КВ-11075) заглушки торців прикрашені округлими шишечками, верхня заглушка має два отвори із вставленими трубочкою-лієчкою для засипання пороху та фігурною дощечкою, повертаючи котру регулювали подачу пороху в лійку. З боків порохівниці – фігурні латунні кріплення з кільцями для підвішування до поясу. Поверхня порохівниці з обох сторін густо вкрита орнаментом: в центрі – кругла розетка – чотирипелюсткова квітка на сігчастому фоні, по кругу – орнамент у вигляді риб'ячої луски. Боки прикрашені «риб'ячою лускою»; на торцях – очковий орнамент (крупні мотиви – в центрі, дрібні – по боках) в обрамленні зигзагів. В нижній частині порохівниці між розеткою і обрамленням торців – фігурний ряд із розміщених зигзагом очкових мотивів. Малюнок виконано з великою майстерністю, лінії чіткі і глибоко прорізані. Датується дана порохівниці початком XVIII ст. [20].

Ще одна порохівниця виготовлена з рогу (ЗС-753 КВ-10503), XVIII ст., має вигляд стовбура з трьома короткими відгалуженнями. Нижні торці закриті дерев'яними заглушками, одна з яких втрачена. Зверху – наскрізний отвір для кріплення до поясу. Поверхня порохівниці декорована гравійованим орнаментом: на одній стороні – два трикутника з вершинами, увінчаними стилізованими картушами; на іншій – ініціали «АКР», які, ймовірно, вказують на власника порохівниці. Елементи гравійованого орнаменту близькі до книжної гравюри XVIII ст. [21]

Порохівниця XVII – XVIII ст. (ЗС-842 КВ-11096) має форму «рогу достатку» з двома кільцями із товстого дроту для підвішування до поясу. Торець і горло порохівниці окуті сталевими пластинами. З одного боку металеві деталі прикрашені гравірованим орнаментом у вигляді ряду спіралей між поперечними паралельними лініями, згрупованими по дві. Окуття верхньої частини декорована двома латунними кільцями [22].

До особистих речей козаків належали також люльки, кресала і кисети на тютюн – невід'ємні атрибути образу козака в українських народних піснях та фольклорі. В результаті розкопок козацької переправи під Берестечком було виявлено велику кількість любок. Але знайдені вони були не в козацьких сумках, а просто в болоті без чубуків, що є доказом того, що козак носив люльку окремо від чубука за відворотом шапки або на поясі [23]. У музеї Б. Хмельницького експонується 29 любок XVII–XVIII ст. з колекції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», знайдених під час археологічних розкопок на території Нижнього і Верхнього міста (Чигирин) протягом 1989–2006 років. Про поширення цих предметів говорить той факт, що лише у 1993 р. їх було знайдено 45 екземплярів. Люльки, що експонуються в музеї, різноманітних форм: від струнких, витягнутих догори, з циліндричною чашечкою, до невеликих екземплярів зі сплющеною чашечкою на тютюн та невисокими прямими вінцями. Вони прикрашені рельєфним або штампованим орнаментом, вкриті зеленою та жовтою поливою, деякі чорнодимлені [24].

До особистих козацьких речей, що носилися в торбі, відносяться і кресала. Вони виготовлялися із загартованих плоских залізних смужок. Таке кресало (А-5771 КВ-11899) було знайдено під час городніх робіт жителькою Чигирини Костенко Л.В. та передано до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Являє собою металеву пластину із загнутою догори та звуженою до краю нижньою частиною, що утворює петельку для пальця. Датується XVII–XVIII ст. Зараз кресало експонується у музеї Б. Хмельницького.

Елементи поясного козацького спорядження із колекції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» є яскравим прикладом предметів військового спорядження, пов'язаних з історією українського козацтва XVII–XVIII ст. Важливо навчитися звертати увагу на історичні дрібниці і деталі, оскільки насправді – це досить значущі речі. Адже ко-

жен предмет здатний розповісти про військову доблесть, спосіб життя та звичаї людей у давнину. Мушкет, порохівниця і ладівниця допомагають зрозуміти, як у XVII ст. діяла піхота. Набір найнеобхідніших предметів, приторочених до козацького пояса, розповідає про спосіб життя у поході [25]. Історія промовляє до нас через великі і малі речі, які зберігаються у музеях. І своїм завданням ми вважаємо допомогти відвідувачам почути її голос, прийняти її такою, якою вона була насправді.

Література

1. **Стороженко І.С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Книга перша: Воєнні дії 1648–652 рр. / І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – С. 47.
2. Там само. – С. 51.
3. Там само. – С. 52.
4. **Липа К.А., Руденко О.В.** Військо Богдана Хмельницького / К.А. Липа, О.В. Руденко. – К.: Наш час, 2010. – С. 23.
5. **Свешніков І.К.** Битва під Берестечком / І.К. Свешніков. – Львів: Слово, 1992. – С. 174.
6. **Боплан Гійом Левассер-де.** Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании / Гийом Левассер-де-Боплан // Страна казаков: Сборник. – К.: Радуга, 2004. – С. 58.
7. **Сергійчук В.І.** Збройні сили Хмельниччини / В.І. Сергійчук // Київська старовина. – 1995. – № 4. – Липень-серпень. – С. 92.
8. **Свешніков І.К.** Битва під Берестечком... – С. 179.
9. **Стороженко І.С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... – С. 60.
10. **Липа К.А., Руденко О.В.** Військо Богдана Хмельницького... – С. 16.
11. Там само. – С. 21.
12. Там само. – С. 22.
13. Там само. – С. 18.
14. **Стороженко І.С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво... – С. 48.
15. **Свешніков І.К.** Битва під Берестечком... – С. 248.
16. **Боплан Гійом Левассер-де.** Описание Украины... – С. 14.
17. **Свешніков І.К.** Битва під Берестечком... – С. 249.
18. **Диденко Я.Л.** Казацкое снаряжение из фондовой коллекции Национального историко-культурного заповедника «Чигирин»: пороховниця XVIII столетия / Я.Л. Диденко. – [Электронный ресурс]: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Didenko_00.pdf.
19. **Липа К.А., Руденко О.В.** Військо Богдана Хмельницького... – С. 13.
20. **Диденко Я.Л.** Казацкое снаряжение...
21. Там само.
22. Там само.
23. **Свешніков І.К.** Битва під Берестечком... – С. 185.
24. **Попованова О., Горішній П.** Люльки XVII–XVIII ст. із фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (за матеріалами археологічних розкопок 1991–1993 рр. у м. Чигирині) / О.Попованова, П.Горішній // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Вип. 7. – К., 1998. – С. 158.
25. **Липа К.А., Руденко О.В.** Військо Богдана Хмельницького... – С. 62.